

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH
MARKAZI

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumani

MATERIALLARI

“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025

UO‘K: 494.375

KBK: 81.633.1

D 26

Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar [Matn]: to‘plam / Sh.Sirojiddinov.
– Toshkent: Bookmany print, 2025. – 450 b.

Mazkur to‘plam “Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar” mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari hamda tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, magistrlar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari doktori, professor

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori, professor

M.Umirzoqova, filologiya fanlari doktori, dotsent

H.Yodgorov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

N.Quldashev, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Ilmiy-metodik kengashida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-774-7

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

OG‘ZAKI VA YOZMA NUTQNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Abdurayim TUROBOV *

Annotatsiya

Maqolada og‘zaki nutq va yozma nutqning lingvistik xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan. Og‘zaki nutqning yozma nutqdan farqlanishi xususiyatlari sanalib, aytilgan fikrlar ilmiy asoslangan. Og‘zaki nutq va yozma nutqning ilmiy nazariyasi va farqi haqida ma’lumot berilgan. Og‘zaki va yozma nutqning rivojlanish holati bilan bog‘liq muammolar tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: og‘zaki nutq, yozma nutq, piktografik yozuv, fonografik yozuv, iyeroglifik yozuv, phone, tovush, grapho.

Linguistic Features of Oral and Written Speech

Abstract

The article provides information about the linguistic characteristics of oral speech and written speech. The features of the difference between oral speech and written speech are listed, and the ideas expressed are scientifically based. Information is provided about the scientific theory and difference between oral speech and written speech. Problems related to the development of oral and written speech are studied.

Keywords: Oral speech, written speech, pictographic writing, phonographic writing, hieroglyphic writing, phone, sound, grapho.

Kirish

Og‘zaki nutqning umri insoniyat umri bilan barobardir. Yozma nutq insoniyat taraqqiyotining keyingi davrlarida yaratilganligi bilan og‘zaki nutqdan tubdan farqlanadi. Odamzod yaratilishi bilan o‘z jamiyatida bir-biri bilan muloqat qilishga ehtiyoj sezadi. Shu ehtiyojni qondirish uchun og‘zaki nutqni shakllantirgan. Yozma nutq paydo bo‘lgan davrgacha juda ko‘plab ma’lumotlar og‘izdan-og‘izga o‘tib avloddan avlodga o‘tib kelgan. Og‘zaki nutqning rivojlangan holati xalq og‘zaki ijodi asarlari namunasiga aylangan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarini bir joyga yiqqanimizda 400 tomdan oshib ketishi ham og‘zaki nutqning naqadar boyligiga va uzoq o‘tmishga borib taqalishiga guvoh bo‘lamiz. Til bilan jamiyat taraqqiy qilishi, qolaversa til adabiyot, ma’naviyat va ma’rifat taraqqiyoti uchun ham birlamchi vosita sanaladi.

Hayotimiz davomida to‘plangan g‘oya va tajribani yozuvsiz avlodlarga yetkazish juda qiyin va katta yo‘qotish orqali ma’lum foizlardagina amalga oshiriladi. Buning uchun tinimsiz takror qilib turish shart bo‘lar edi biroq og‘zaki nutq ko‘p mehnat talab etadi. Yozuv esa zamon va makon zanjirini ulotqirib minglab yillarga

* Filologiya fanlari doktori, professor. Samarqand davlat chet tillari instituti, turobov1970@gmail.com

yetib boradi va kelajakka muayyan tarzda murojaat qilish imkonini beradi (Турбов, 2005 йил, 80 б.).

Yuqoridagilar bilan bir qatorda shuni ham aytish lozimki, tilni madaniyat bilan ham to'g'ridan-to'g'ri tenglashtirib bo'lmaydi. Chunki madaniyat asl ma'nosiga ko'ra mafkuradir, til esa har qanday mafkura uchun ham bir xilda xizmat qiladi (Реформатский, 1967, 162 с). Ammo, har bir millatning tili uning milliy madaniyatini taqozo etadi, zotan, millatning madaniyati uning tilida ham aks etadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot og'zaki nutq va yozma nutqning lingvistik xususiyatlari haqida ma'lumotlar berishga qaratilgan bo'lib, u korpus lingvistikasining miqdoriy va sifat tahlili usullariga tayandi. Tadqiqot jarayonida bir necha manbalardan foydalanildi.

Tilsiz adabiyot ham, madaniyat ham, mafkura ham rivojlanmaydi. Barchasi uchun til muhim vosita sanaladi.

Til fikr ifodasi uchun zarur, o'z navbatida fikr til asosida yuzaga keladigan, birisiz ikkinchisini tasavvur qilolmaydigan chambarchas bog'liq jarayonlar hisoblanadi. Demak, til ham, fikr ham kishilik jamiyatida shakllangan. Nutq birliklari – tovush, morfema, so'z, gap bir butun holda, mantiqiy tushunchalar (his-tuyg'u, aqliy bilish, idrok, tafakkur) bilan uzviy bog'liqdir. Til ideal sistema sifatida jamiyatda aloqa vosita vazifasini bajaradi.

Og'zaki nutq yozma nutqdan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

1. Og'zaki nutqda jonli til qanday bo'lsa, shundayligicha bo'y-basti bilan namoyon bo'ladi. Yozma nutqda esa til aloqa-munosabatning muhim vositasi sifatida ma'lum qoliplarga solinadi. Bo'y-basti bilan namoyon bo'la olmaydi.

2. Og'zaki nutqda kishilar o'z fikrlarini, sezgi va ruhiy kechinmalarini ma'lum ma'noda nisbatan ko'proq chiqarib berib, bir-birlariga ta'sir ko'rsatadilar. Shunday paytda tilning hissiy ta'sir vazifasi yaqqol seziladi. Tilning muayyan ma'lumotni ifoda etib, tinglovchiga ta'sir ko'rsatishi uning hissiy-ta'siriy vazifasi hisoblanadi. Og'zaki nutq xabar, sezgi va hayajon, xohish ifoda qilish hissiy ta'sir vazifasining asosini tashkil etadi. Bu jarayonda so'zlovchining ko'z va mushaklari, mimika katta rol o'ynaydi. Bular ham ma'lum bir ma'noni tashish vazifasini bajaradi. Bunda turli tasviriy til vositalaridan, jumladan, modal so'zlar, javob talab qilmaydigan so'roq, tartibni o'zgartirishda foydalaniladi. Yozma nutqda esa bu imkoniyatlar cheklangan bo'ladi. Ya'ni ifodalamoqchi bo'lgan fikrimizning ma'lum foizlarigina yozma nutqda aks etadi. Qolganlari esa ichki bilim va nutqni yozma nutqqa aylantirish paytida yo'qotiladi.

3. Nutqning ma'lumotlarni to'plash vazifasi. Nutq aloqa vositasi, hissiy ta'sir ifodasi bo'lib qolmay, to'plash vazifasini ham bajaradi. Yozma nutq orqali to'plangan bilim va tajribalarni avloddan avlodga yetkazamiz. Bunda nutqning ikki

(og‘zaki va yozma) ko‘rinishidan foydalaniladi. Nutqning og‘zaki ko‘rinishi inson nutqining paydo bo‘lishi davridan boshlab aloqa-munosabatda keng foydalanib kelinmoqda. Yozma shakli esa yozuvning yuzaga kelishi bilan bog‘liq bo‘lib, tilning ma’lumot to‘plash vazifasida muhim o‘rin egallab kelmoqda.

4. Yozma nutq til taraqqiyotining keyingi paytlarida shakllangan. Bu jarayon jahon yozuvlari va ularning paydo bo‘lish tarixi bilan belgilanadi. Aslida, yozuv ham til kabi qadimiy bo‘lib, u ijtimoiy xarakterga ega. Biroq, yozuvning o‘ziga xos qulaylik tomonlari ham bor. Yozuvning eng qulay tomoni unga vaqt va masofaninig daxlsizligidir.

5. Yozma nutq o‘zgarmaydi, og‘zaki nutq esa o‘zgaruvchan hodisadir. Tilning o‘zi doimiy harakatdagi dinamik o‘zgarib boruvchi, to‘xtovsiz taraqqiy qilib boradigan ijtimoiy hodisadir. Tildagi o‘zgarishlarni yozuv orqaligina bilib olamiz. Faqat yozuv tufayligina tilning taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lgan hodisalarni tekshira olamiz. (Turobov, 2021, 220)

Natijalar

Amerika qit’asida yashovchi ko‘pchilik xalqlarning yozuvi yo‘q (Irisqulov, 1992, 256-bet). Yozuv jamiyatning madaniy taraqqiyotida muhim faktordir.

Tilning umri oldida bir avlodning umri juda kichik vaqt bo‘lgani uchun, bir kishining umri davomida, tildagi o‘zgarishlarni deyarli sezmaymiz. Aslida til to‘xtovsiz o‘zgarib boruvchi hodisa. Yozuvning umri esa uning amal qilish muddati bilan o‘lchanadi. Shu sabab ham yozuvdagi o‘zgarishlarning guvohi bo‘lib boramiz. Hamma xalqlar kabi o‘zbek xalqi ham bugungi fonografik yozuvdan foydalanish vaqtigacha juda ko‘plab yozuvlardan foydalangan.

Muhokama

Piktografik yozuv. Umuman kishilik jamiyatida ilk yozuvning paydo bo‘lishi piktografiya (chizib yozaman) bilan bog‘lanadi. Shuning uchun u piktografik (chizib yozaman) yozuv deb yuritiladi. Bu atama lotincha piktus “chizilgan” va grapho “yozaman” degan so‘zlarning lug‘aviy ma’nolarini anglatadi. L.Blumfild bu yozuvga misol tariqasida Amerikaning mahalliy odjibva qabilasi daraxt po‘stlog‘iga bir qancha shakllar chizilgan bo‘lib, muqaddas qo‘shiq tartibini bildirgan. Yana bir misol, mandan qabilasining a’zosi daraxt po‘stlog‘iga uzun chiziq tortib, uning bir tomoniga miltiq va o‘ttizta qunduzning rasmini, ikkinchi tomoniga esa savsar, suvsar hamda qutos mo‘ynalarining suratlarini chizgan. Bu orqali u bir miltiq va o‘ttizta qunduz mo‘ynasiga savsar, suvsar hamda qutos mo‘ynalarini almashtirish istagini bildirgan.

Bu dastlabki yozuv bo‘lgani uchun, bir rasmni hamma har xil o‘qishi mumkin bo‘lgan. Mavhum otlarni ifodalash imkoni bo‘lmasdi. Shu sabab ham bu yozuv o‘z o‘rnini keyingi ideografik yozuvga bo‘shatib berdi.

Piktografik yozuvdan so‘ng nisbatan takomillashgan ideografik yozuv shakllantirildi. Ideografik yunoncha idea – tushuncha va grafo – yozaman degan

ma'nolarni anglatgan. Uning boshqa bir nomi logografik yozuvdir. Logos – soʻz va grafo – yozaman degan ma'nolarni anglatadi. Bu yozuvda qoʻllangan belgilarni ideogrammalar, yoki logogrammalar deb atagan. Bu yozuv boʻyicha har bir belgi ma'lum bir soʻz tushunchasini bildirgan.

Keyinchalik logografik yozuvning shakllantirilgan shakli asosida iyeroglifik yozuv paydo boʻlgan. Bu yozuvning nomi yunoncha iyeroglifik “muqaddas yozuv” soʻzidan olingan. Mazkur yozuv Qadimgi Xitoy va Arabistonga taalluqlidir. Bu yozuvda ifodalanuvchi narsa bilan ma'lum ma'noda bogʻlangan xususiyat saqlanadi. Keyinchalik alifbo tushunchasi ham paydo boʻla boshladi. Alifbo belgilari shaklan mixlarga oʻxshaydi. Keyinchalik yozuvlar takomillasha borib, murakkab belgilar soddaroq boʻlgan belgilarga aylana boshlagan va natijada fonografik yozuv paydo boʻla boshlagan. Fonografik yozuv gʻalizlik va tushunmovchiliklarga barham berdi. Mukammal yozuv bu fonografik (nutq tovushlarini ifodalay oladigan) yozuvdir. Umuman, tilning paydo boʻlishi kabi bu yozuvning shakllanish tarixi ham uzoq davrlar bilan belgilanadi.

Fonografik yozuv ham turli shaklga ega boʻlgan. Shulardan biri sillabik yoki boʻgʻin yozuvi deb yuritilgan. Bu yozuv koʻp boʻgʻinli soʻzlarni mayda qismlarga ajratishni taqoza etgan. Bunda biror tushunchani yozganda boʻgʻinlar qoʻshilgan. Iyerogliflar bugungi biz soʻzlarni boʻlayotgan boʻgʻinlarni ifodalash vazifasini bajardi. Dastlab mazkur yozuv qadimgi Messopotomiyada keng tarqalgan. Keyinchalik esa Hindiston, Arabiston va Yunonistonda ham qoʻllanila boshlagan.

XULOSA

Yuqorida sanalgan yozuvlarning barchasi oʻqish va oʻqitish ishlarini ancha murakkablashtiradi, zero, piktografik yozuv belgilari butun bir jumlaning ideografik yozuv belgilari soʻzni (tushunchani), iyeroglifik yozuv belgilari esa boʻgʻinlarni ifodalagan.

Shuni ham aytish lozimki, keyinchalik iyeroglifik yozuvlarda alifbo belgilari paydo boʻla boshlagan va piktogrammalarga nisbatan osonroq, soddaroq yozuv vujudga kelgan. Shunday qilib yozuvning eng soddalashtirilgan va qulay usuli fonografik yozuv paydo boʻlgan. Fonografik soʻzi ham yunoncha boʻlib, phone – tovush va grapho – yozaman degan ma'nolarini anglatadi. Bu yozuv tovushlarni ifodalaganini sababli keyingi yozuvlardan ancha qulaydir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Irisqulov M.T. (1992). *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent : Oʻqituvchi.
- Реформатский А.А. (1967). *Введение в языковедение*. Москва.
- Туробов А.М. (2005). *Латин алифбосига асосланган ўзбек ёзуви ва имло қоидалари*. Самарқанд: СамДЧТИ нашри.
- Turobov A. M. (2021). *Tilshunoslik nazariyasi*. Samarqand: SamDChTI.